власного існування і перетворитися на сукупність територій, які будуть периферіями різних геополітичних центрів.

Часто вважають, що великі країни створюють великі культури. Проте в історії нерідко відбувається все з точністю до навпаки: народження великої культури, яка має глибокий духовний зміст і могутній творчий потенціал, створює передумови для появи великих країн або навіть змінює вигляд цілих цивілізацій. У нашому випадку велика й ефективна Україна серед народів високорозвинутої європейської цивілізації може виникнути тільки на основі великої й актуальної української культури. Саме в цьому і полягає глибоке значення системотворчої функції культури, її головне історичне призначення.

Яцина О.А. (Харків)

УКРАЇНА І РОСІЙСЬКА КУЛЬТУРНА ЕКСПАНСІЯ ДО 1917 РОКУ (спроба періодизації)

У статті автор розробляє періодизацію російської культурної експансії щодо України протягом XVII ст. – 1917 р. За її основу взято ідеологічні чинники. Обґрунтовується пропозиція розділяти російську культурну експансію часів царизму на два періоди: до XIX ст. та після.

Як не парадоксально на перший погляд, проте всебічне й об'єктивне вивчення російсько-українських відносин у сфері культури на теренах колишнього СРСР розпочалося лише після утворення незалежних держав. Нормальними зберігалися умови для відповідних досліджень за кордоном. Проте й тут часом тяжів комплекс могутнього СРСР, бракувало історичних джерел. З іншого боку, в умовах незалежності російсько-українські відносини часом набувають пропагандистського характеру з обох боків. Частина російських дослідників схильна до думки, що говорити про культурну експансію, процеси русифікації на теренах України до XIX ст. недоцільно. Приміром, Б. Миронов зазначав, що до 1830-х рр. імперська національна політика була толерантною і прагматичною. „Пріоритетами були соціальна стабільність, внутрішня і зовнішня безпека". Відповідно національну політику Російської імперії автор поділяв на два періоди – до і після 1863 р.[1] Відомий закордонний дослідник А. Каппелер зазначав, що Захід Росії до XIX ст. ще менше, ніж інші території, відповідав моделі колоніальної країни, звертаючи увагу на економічну, соціальну і культурну перевагу місцевих народів[2]. Дійсно, не викликає сумнівів, скажімо, той факт, що у XVII – XVIII ст. відбувався процес, який у свій час

[1] *Миронов Б.Н.* Социальная история России. – СПб.: „ДБ", 1999. – С. 36-37.

[2] *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. – М.: Высшая школа, 1997. – С. 122-123.

П. Голубенко назвав „українізацією” Московії[1]. Такий стан речей визнавали ще дореволюційні російські та українські дослідники – К. Харлампович, П. Мілюков, О. Пипін, І. Огієнко, С. Сірополко тощо. З іншого боку, слід з’ясувати, а що дала така „українізація” Україні?

Закордонний дослідник Е. Таден, звертаючись до проблеми русифікації, виділяв три періоди: 1) спонтанну русифікацію еліт, притаманну для XVIII ст. і більш раннього часу; 2) „адміністративну русифікацію” як частину абсолютистської, адміністративної централізації II пол. XVIII ст.; 3) насильницьку русифікацію (намагання нав’язати російську мову і православ’я) у XIX – на поч. XX ст.[2] Власну періодизацію російської політики щодо України запропонував О. Міллер. На його думку, вона мала два періоди – до середини XIX ст. і після. Спочатку правлячі кола і громадська думка Росії практично не усвідомлювали „малоросійство” як проблему. У II пол. XIX ст. з оформленням російського націоналізму, формуванням націоналістичної української еліти й у контексті полонофобії український сепаратизм був сприйнятий як загроза, що й потягло за собою антиукраїнські репресії та русифікацію[3].

Таким чином, відсутні узгоджені позиції щодо періодизації зазначеної проблеми, існують розбіжності щодо розуміння тих або інших термінів. Виникають численні питання: чи можна, приміром, говорити про російську культурну експансію щодо України у домодерну епоху, якщо так, то з якого часу починається культурна експансія в Україну? Якою була ідеологія культурної експансії у той чи інший час? Ці та аналогічні питання ще потребують тривалої дискусії. Зі свого боку, нам би хотілося запропонувати варіант відповіді на них через розробку періодизації процесу російської культурної експансії в Україну.

Перш ніж безпосередньо підійти до цієї проблеми, потрібно зазначити, що в нашому розумінні культурна експансія і культурний імперіалізм є тотожними явищами. Русифікацію ми розуміємо як засіб досягнення поставленої мети. Найбільш повно явище культурної експансії, на наш погляд, можна пояснити через поняття „етнічна картина світу”. На думку С. Лур’є, це сформована на основі етнічних констант (несвідомих комплексів) та ціннісних домінант уявлення людини, ширше – народу про навколишній світ. На базі етнічної картини світу формується менталітет[4]. Інші дослідники, вдаючись до поняття „картина світу”, зазначають, що це уявлення людини про конкретну дійсність, це система образів, наочних уявлень про світ і місце людини в ньому, про взаємовідносини людини з суспільством, людини з людиною. З цим дослідники пов’язують і термін „загальнонаціональна картина світу”, яка разом із мовою є ядром культури

[1] *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К.: Дніпро, 1993. – С. 126.

[2] *Миллер А.* Русификация // Миллер А. Империя Романовых и национализм. – М.: НЛО, 2006. – С. 55-56.

[3] *Миллер А.* Россия и Украина в XIX – н. XX вв: непредопределенная история // Россия и Украина: общества и государства / Ред. Д. Фурман. – М.: Права человека, 1997. – Вып. 1. – С. 84.

[4] *Лурье С.В.* Историческая этнология. – М.: Гаудеамус, 2004. – С. 297-298.

нації[1]. Отже, культурна експансія передбачає дії, які прямо чи опосередковано торкаються сфери культури і спрямовані на спотворення, знищення, а згодом і заміну етнічної / загальнонаціональної картини світу. Кінцевим результатом таких дій є асиміляція народу чи нації.

Виходячи з цього визначення, з'ясуємо, коли ж саме можна вести мову про початок російської культурної експансії в Україну, а для цього спочатку розберемося: чи мали українці та росіяни до середини XVII ст. власні уявлення про світ? Як відомо, систематичні російсько-українські відносини почалися з початком Визвольної війни, очоленої Б. Хмельницьким. Уже перші кроки по складанню союзницького договору показали, що, не дивлячись на спільність у вірі, українці та росіяни мають власну політичну культуру. Так, на Переяславській раді саме через це виник інцидент, коли козаки, присягнувши на вірність царю, почали вимагати відповідних кроків із боку Бутурліна. Це була не примха козаків, а „закорінене в широких козацьких масах уявлення про характер договорів між королем/царем та Військом Запорозьким"[2].

Аналогічна ситуація була в царині релігійних відносин як важливої складової ранньомодерної культури. Спільність релігії в українців та росіян – явище відносне. Це більше привід для виправдання політичних позицій як для Москви, так і для козаків. Насправді ж російське й українське православ'я відрізнялося. У межах Московії православ'я розвивалося відособлено, на власному етнічному ґрунті. Ця особливість ще більше посилилася після падіння Константинополя 1453 р. та самостійного обрання Москвою власного митрополита. Вже тоді утвердилася думка про те, що російське православ'я вище за грецьке, що росіяни мають лідирувати у православному світі, що російський цар має зайняти місце візантійського імператора. Досить швидко така ідеологія переросла в гасло: Москва – третій Рим. Церква в Московії не стала самостійною, а цілком підпорядкувалася цареві[3]. Інша ситуація була в Україні, де церква розвивалася на засадах соборноправності, виборності церковних посад. Різниця була як на рівні адміністративно-управлінському, так і на теологічному. В Українській церкві, – зазначав І. Огієнко, – були свої свята, церковна проповідь, спів і таке інше, що відрізняло її від російської[4]. Таким чином, навіть ці нечисленні факти яскраво свідчать, що до середини XVII ст. українці та росіяни були цілком окремі народи, кожен з яких мав власну „картину світу". Тому є всі підстави говорити про культурну експансію одного народу проти іншого. З якого ж часу ця експансія бере свій практичний початок і в чому вона виявлялася?

---

[1] *Жидков В.С., Соколов К.Б.* Культурная политика России: Теория и история. – М.: Академический проект, 2001. – С. 69.

[2] *Плохій С.* Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 р. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 779.

[3] *Карташов А.В.* Очерки по истории Русской церкви. – М.: Наука, 1991. – Т. 1. – С. 367.

[4] *Огієнко І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. – К.: Україна, 1993. – С. 75-81.

На нашу думку, відправним пунктом тут може бути 1686 р., коли Українська церква потрапила у залежність від Московського патріарха. Це був реальний початок культурної експансії, яка розпочалася з такого важливого різновиду культури як релігія. Виходячи з того, що в Московії релігія стала невід'ємною частиною світської влади, можна говорити, що це релігійно-політична експансія. Вона була спрямована на нищення Української церкви та держави, а разом з цим і української культури, давньоукраїнської мови, світогляду, менталітету українців, бо ці явища тісно взаємопов'язані. Базові демократичні засади змінювалися на автократичні. Українському суспільству нав'язувалися принципи повної підлеглості особистості інтересам держави, тиранія у взаємовідносинах, відсутність справедливого суду, суцільні доноси, неповага до освіти. Історія українсько-російських відносин рясніє такими фактами. Тут можна згадувати про рішення російського Собору 1690 р. щодо осуду „київських православних книг", указ Петра І 1720 р. про заборону друкувати книги без узгодження з великоросійським правописом, заборона 1753 р. викладати давньоукраїнською мовою в Києво-Могилянській академії та переведення 1784 р. навчального процесу на російську мову викладання, заборона друкувати та використовувати „Буквар" 1769 р., вимога митрополита С. Мисливського правити службу Божу „голосом, притаманним російській мові", зміна обрядів богослужіння, перетворення українського духовенства у звичайних державних „службовців-стукачів", повністю залежних від держави, кадрові переміщення українського духовенства в Росію і навпаки.

Нав'язування українцям російської „картини світу" відбувалося протягом тривалого часу й можна говорити про періоди посилення та послаблення, проте загалом тенденція загального посилення цих процесів зберігалася. Важливе значення в процесі цієї експансії мало прищеплення українцям думки про те, що вони є „законними" підданими московського царя, як правонаступника київських князів. Ця думка була підкинута деякими українцями і вперше була чітко оформлена у „Синопсисі" І. Гізеля. Як відомо, автор стверджував, що Малоросія, або Русь, історичними зв'язками православною вірою пов'язана з династією Рюриковичів і належала до „загальноросійського контексту", не дивлячись на етнічну різницю існував „ширший православний російський народ", яким мав правити православний самодержець, предки якого походили з Рюриковичів (насправді з Романовичів. – *О.Я.*)[1]. Неважливо, що її творці – українське духовенство – хотіли використати цю думку для боротьби з католицько-уніатською експансією. Важливе її суспільно-політичне значення, наслідки. Про те, що ідеї І. Гізеля виявилися актуальними, свідчить тридцятиразове перевидання цієї книги та використання її як підручника з історії в школах України та Росії до середини XVIII ст. Іншими словами, цей новостворений міф став важливим фактором для

[1] *Когут З.* Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 143.

обґрунтування потреби у подальшій культурній експансії в Україну та її засобом.

Її результатом, на нашу думку, стало формування спотвореної української свідомості у такому вигляді як малоросіянство. Хронологічно перший період можна завершувати кін. XVIII ст. Малоросіянство передбачає суттєву деформацію етнічної картини світу українців, роздвоєність, амбівалентність свідомості. „Концепція Малоросії була інтелектуальним виправданням численних лояльностей та ідентичностей", – зазначав З. Когут[1]. Говорити про повне знищення на цей час української свідомості не доводиться. Велика кількість українського населення, наприклад, селяни, зберігали етнічну культуру, розмовну українську мову. Своє невдоволення відповідною політикою Росії виявляла частина колишньої козацької верхівки – В. Капніст, Г. Полетика. Запорукою незавершеності культурної експансії були відсутність на той час загальної освітньої системи, ідеології націоналізму, панування феодально-кріпосницьких порядків, загалом відсталість Російської імперії у соціально-економічному розвитку. З цієї ж причини не можна говорити й про повне зросійщення українського православ'я. Як справедливо зазначають сучасні дослідники, „при всій значимості втрат, що становили особливості київської гілки православ'я, перетворити православну церкву в Україні на повністю денаціоналізований підрозділ Російської православної церкви, знищити історичну пам'ять віруючих українців про колишню церковну незалежність і автономію в Україні владним структурам Російської імперії не вдалося"[2].

На початку XIX ст. ситуація почала суттєво змінюватися. „Геополітика, – як справедливо зазначив Р. Шпорлюк, – перебудувала сцену"[3]. Дійсно, розділи Речі Посполитої та імперські завоювання в регіоні Чорного моря призвели до значного зростання чисельності українців і появи польського фактора. Поряд з цим на поч. XIX ст. ми не бачимо дій з боку офіційної влади, які б носили конкретно антиукраїнський характер. Більше того, на початку століття спостерігається навіть певна лояльність до культурницького українського руху. На думку О. Міллера, вона була викликана тим, що влада розглядала український рух як місцевий патріотизм, пережиток, що відійде в минуле, а не як початок українського націоналізму[4]. То ж чи можна говорити про культурну експансію на цей час? На наш погляд, відповідь має бути позитивною. По-перше, лояльність влади не заважала розбудовувати російськомовну освітню мережу під керівництвом створеного 1803 р. Міністерства народної просвіти (Міністерство освіти). Крім цього, зміст навчального процесу на всіх рівнях

---

[1] Там само. – С. 165.

[2] Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Т-во Знання, КОО, 1999. – С. 236.

[3] *Шпорлюк Р.* Украина: от периферии империи к суверенному государству // Россия и Украина: общества и государства / Ред. Д. Фурман. – М.: Права человека, 1997. – Вып. 1. – С. 55.

[4] *Миллер А.И.* „Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 58.

цілком відповідав владній ідеології. Все більшу роль починає відігравати нова російська інтелігенція, частина якої неприхильно ставилася до українського руху й виробляла відповідний інтелектуальний продукт. Навіть у часи відкритих антиукраїнських репресій сумнозвісний П. Валуєв говорив про необхідність не стільки забороняти українську культуру, скільки створювати сприятливі умови для розвитку російської культури. Тобто мова йшла про приховану культурну експансію. Саме на початку століття з'являються друком історичні твори, проникнуті духом російського імперіалізму. Це, зокрема, „Історія держави російської" М. Карамзіна, „Історія російського народу" М. Полєвого, „Російська історія" М. Устрялова, праці М. Погодіна. Останній був автором відомої теорії щодо появи українців у Придніпров'ї та Києві внаслідок переселення із західних земель після загибелі Київської Русі. Ева М. Томпсон влучно підкреслила роль цих творів: „...винахід істориками єдиної імперської культури взяли за віру інші письменники, і це зіграло роль у поширенні так званого слов'янофільського (насправді русофільського) руху. Ці погляди розповсюджувалися через шкільну систему й літературні твори, і вони все ще живуть у підручниках з історії та інших політичних працях пострадянського періоду..."[1] У цей же час, особливо у зв'язку з війною 1812-1813 рр., у Російській імперії формується ідеологія національного месіанства не лише щодо слов'ян, а й щодо європейських народів. Яскраві тому приклади: творча діяльність О. Шишкова, В. Жуковського, О. Ростопчіна, архімандрита Філарета[2].

Відомо, що війни активно впливають на процес як націогенезу, так і поширення імперських амбіцій. Перемога Росії у війні з Наполеоном вивела її в ранг найсильніших країн Європи і не могла не відобразитися на світогляді російської еліти, яка ставала все егоїстичнішою та нестерпнішою до інших народів.

Ще одним фактом на користь того, що російська еліта вже на початку XIX ст. мала коло адептів, які пропагували русифікаторський курс, є позиція частини представників декабристського руху. Приміром, у „Руській правді" П. Пестеля висловлюються цілком імперські позиції. Українці для нього, як і всі слов'яни імперії, – це „руський народ"[3].

Вже у І пол. XIX ст. під впливом панівної еліти остаточно виробляється і впроваджується на державному рівні ідеологія „православ'я – самодержавство – народність" або „теорія офіційної народності", за висловом О. Пипіна. Відомо, що ця теорія була сформульована в 1833 р. міністром освіти С. Уваровим. Характеризуючи його погляди, дослідники відзначали, що вони засновані на ідеї національної винятковості та

[1] *Томпсон Ева М.* Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи", 2006. – С. 102.

[2] *Зорин А.* Кормя двухглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М.: НЛО, 2004. – С. 241-266.

[3] *Пестель П.* Русская правда // Материалы по истории СССР для семинарских и практических заданий. Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 84-104.

імперської зверхності. З цього часу в російському суспільстві закріплюється протиставлення Росії Заходу та образ „особливого" російського історичного шляху[1].

Польське визвольне повстання 1830-1831 рр. та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847) стали каталізатором, який прискорив формування шовіністичних поглядів на рівні російської політичної еліти та громадськості. Не випадково невдовзі міністр освіти С. Уваров розсилає спеціальний циркуляр у навчальні округи, у якому досить відверто йшлося про необхідність впроваджувати ідеологію російського шовінізму. Характеризуючи діяльність цього міністра, Ц. Віттекер зазначав, що його головною метою була асиміляторська діяльність. „Уваров проводив політику культурного імперіалізму: те, що завойовано мечем або виграно за столом переговорів у лоні імперії, навіки повинна була закріпити школа"[2].

Не менш промовистими були антиукраїнські виступи В. Бєлінського, який закликав до русифікації українського населення, дискусія на сторінках публіцистичних видань із приводу „южан" (українців) і „северян" (росіян), як „різновиду єдиного російського народу", нарешті, у донесеннях працівників III відділення таємної поліції рекомендувалося владі особливо посилити у західних губерніях „поширення російського духу та мови"[3].

Очевидно, мав рацію М. Рябчук, коли зазначав, що в модерну епоху еволюцію переживав „імперський патріотизм – від „загальноруської, себто великою мірою наднаціональної, об'єднавчої ідентичності, до ідентичності переважно великоруської, націоналістичної". За цих умов, на думку автора, все менше залишалося місця для подвійної, релігійно-імперської ідентичності, перед українською інтелігенцією жорсткіше поставала вимога вибору між суто українським і суто російським[4].

Отже, маємо достатньо підстав для того, аби стверджувати, що в I пол. XIX ст. проводилася політика російської культурної експансії щодо українського населення. Доводити її наявність у II пол. XIX ст. немає сенсу, бо наявність такої не викликає сумнівів у дослідників.

Результатом політики російського культурного імперіалізму у другий період була деформація загальнонаціональної картини світу серед значної частини населення. Одна частина українців взагалі втрачає національну свідомість, друга зберігає її в амбівалентному, малоросійському стані. Поряд із цим зберігалася та частина української еліти, яка виступала в ролі національних будителів, не бажаючи змиритися з перспективою національної асиміляції. Саме вони змінюють старий проект „руської нації", започаткований у першому періоді, на модерний проект

---

[1] *Жидков В.С., Соколов К.Б.* Культурная политика России: Теория и история. – М.: Академический проект, 2001. – С. 362.

[2] *Виттекер Ц.Х.* Граф С. Уваров и его время / Пер. с англ. – СПб.: Академический проект, 1999 – 350 с.

[3] Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 115.

[4] *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – С. 64.

„української нації”. Етнонім „русин” змінюється на „українець”, переформатовується стара літературна мова. Її творці беруть за зразок розмовну українську мову, піднімаючи її до рангу літературної. Така зміна була своєрідною реакцією на модерний російський культурний імперіалізм. У західноукраїнських землях натиск останнього був набагато слабшим, тому й перехід на новий „український проект” відбувався повільніше, під впливом культурних діячів Наддніпрянщини.

Підводячи загальний **підсумок** викладеного матеріалу, слід зазначити, що протягом кін. XVII ст. – поч. XX ст. з боку Росії проводилася безперервна політика культурної експансії. Вона призвела до значної деформації „картини світу” українців.

Увесь зазначений час можна розділити на два періоди: 1) з 1686 р. до кінця XVIII ст., 2) XIX ст. – 1917 р. Для першого періоду характерне переважання релігійно-політичного фактора, як головного елемента культурної експансії. У подальшому, з початком формування націй, головним елементом культурної експансії стає російський шовінізм.

Смоляк П.О. (Кременець)

ТРАДИЦІЙНІ ЕЛЕМЕНТИ ВЕЛИКОГО ВОДОСВЯТТЯ В ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКІЙ ЙОРДАНСЬКІЙ ОБРЯДОВОСТІ

У статті висвітлюється звичаєвість третього свята в Різдвяному календарно-обрядовому циклі Західного Поділля – Водохреща (Ярдану, Йордану), розкриваються рудиментарні елементи, що беруть початок ще з давніх (дохристиянських) часів, а також символічне значення води в світогляді місцевих жителів.

Українська культура протягом останніх років зазнає значних урбанізаційних та глобалізаційних впливів. Під впливом цих чинників нівелюються і зникають ті основні риси та ознаки національної своєрідності, які виокремлюють одну культурну традицію від іншої. Це спричиняє до посилення тенденцій космополітизму в національній свідомості українців. Значною мірою це стосується звичаїв та обрядів, зокрема календарних, збереження яких активно згасає та відмирає. Цілісне, а особливо регіональне дослідження календарної обрядовості посилить вплив та значення національних традицій у контексті української та й загалом європейської культури.

Досліджували зимову обрядовість українців вчені-етнологи та культурологи: П. Чубинський, Я. Головацький, В. Гнатюк, О. Воропай, С. Килимник, О. Курочкін, К. Кутельмах, П. Медведик і зарубіжні дослідники старовини: Н. Велецька, Д. Зеленін, С. Токарєв, В. Чичеров, але вони розглядали ці питання в загальноукраїнському контексті, не заглиблюючись у дослідження окремих її регіонів.